

УДК 1:316.3+340.12

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент

ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНЕ ПІДРУНТЯ

Проаналізовано історичні та культурно-правові особливості становлення і розвитку правосвідомості українського суспільства. Доведено, що важливу роль у цьому процесі відігравало звичаєве право українців. Досліджено вплив правничої літератури та правових документів різних епох на генезу правосвідомості українського народу.

Ключові слова: правосвідомість, звичаєве право, повсякденна правосвідомість, культурно-історичні передумови.

Актуальність проблеми. Правосвідомість українського суспільства визначається не тільки різноплановими процесами сучасності, а й тими традиціями, що були закладені під час боротьби нашого народу за свою державність, культуру, мову, релігію. Історичні чинники та культурно-правові особливості розвитку українського народу дають змогу пояснити походження як позитивних, так і негативних рис правосвідомості сучасного вітчизняного соціуму.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Слід зазначити, що дану проблему вивчали історики, філософи, філософи права, культурологи, оскільки вона має міждисциплінарний характер. Для нашої наукової розвідки важливими є ідеї, що містяться у працях О. Бобровського, Г. Боряка, Т. Гирич, М. Гримич, А. Гуревича, П. Кравченка, Р. Лаценка, С. Пахмана, В. Потульницького, С. Рудницького, М. Свердлова, Н. Старченко, Т. Хинчевської-Геннель, Н. Яковенко та ін.

Разом з тим, аналіз різноманітних публікацій показує, що проблему історичного підґрунтя правосвідомості сучасного українського соціуму у філософсько-правових роботах висвітлено фрагментарно. Саме тому **метою** статті є дослідження впливу історичних та культурно-правових чинників різних історичних періодів як комплексного явища на правосвідомість сучасного українського соціуму. Вона є спробою філософсько-правової рефлексії історичних подій та джерел у контексті означеної проблеми.

На нашу думку, вплив соціокультурних традицій на формування правосвідомості українського суспільства доцільно розпочати з доби Київської Русі, тому що саме в цей період було прийняте православ'я, що визначило вектор духовного, політико-правового розвитку як українців, так і інших слов'янських народів. Правосвідомість населення Київської Русі багато в чому формувалася під впливом візантійського права. Важливе значення для наукової розвідки, що здійснюється, має така пам'ятка давньоруської правової думки, як «Руська Правда», де було кодифіковано чинні норми, встановлювався розподіл між кримінальним і цивільним правом. Показовим у цьому документі є те, що

майно цінувалося вище за свободу та саме життя людини. Активний вплив на свідомість (правосвідомість зокрема) в ті часи справляла церква, яка проголосила, що чоловіки та жінки, люди всіх соціальних груп (включаючи рабів, холопів) є рівними перед Богом і розподілила все населення на категорії за характером їх включеності у життя самої церкви. Узагалі прийняття православ'я як такого визначило особливості правосвідомості народів, що входили до складу Київської Русі. Якщо розглянути етимологію поняття «православ'я», то побачимо, що воно складається з двох слів «право» і «славлю», але йдеться, перш за все про боже право та особливе його становище порівняно зі світським правом. Разом з тим треба зазначити, що саме православна релігія припускала первинність світської влади над церковною, на відміну від тогочасного католицизму. Фактично православна релігія стала духовним підґрунтям для подальшого розвитку суспільних уявлень про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту.

Після розпаду Київської Русі особливого значення набуває боротьба українців за збереження культурної самобутності та утворення власної держави. Правосвідомість українців того часу характеризується саме визначенням інституційних форм збереження національно-культурної ідентичності, намаганням відстоювати свої права в межах Литовсько-Польської держави. Як відомо з історичних джерел, Вітовт намагався утворити унітарну державу, але, зустрівши опір з боку окремих земель (особливо українських), був змушений залишити їм обмежену державність. У другій половині XV ст. Велике князівство Литовське перетворилося з федерації на унітарну державу, проте потрібний литовсько-білорусько-український характер князівства залишився. Саме тоді було видано «Литовський Статут», який містив, як стверджують Р. Лашенко та А. Яковлев, переважно «українське право» [1, с. 115].

Аналізуючи правосвідомість українства XV–XVII століть, Г. Боряк, Т. Гирич, Н. Старченко, Н. Яковенко підкреслюють, що реконструкція правосвідомості в її побутовому, особливо ментальному, вимірі є складним дослідницьким завданням, оскільки вчений має справу з так званою прихованою реальністю, що виявляється лише в непрямий спосіб – у характерних для певного часу і середовища вербальних кліше, манері здійснювати якісь рутинні повторювані дії, мотиваціях і контрмотиваціях тих чи інших учинків тощо [2, с. 68–81].

Одним з опосередкованих джерел вивчення правосвідомості українців у XV–XVII століттях є різного роду правничі література. Адже саме вона сприяла, з одного боку, переходу від традиції усного (звичайового) права до норм права писаного, тобто кодифікованого, а з другого – запроваджувала у широкий ужиток ті вербальні штампи, за допомогою яких описувалися найрізноманітніші нюанси людської поведінки, часто доволі далекі від сфери права [3, с. 6–10].

На тлі нерозвиненості літературної мови як засобу передавання психологічних реакцій людини це давало несподіваний ефект тотального просякання

правничою термінологією мало не всієї писемної продукції тих часів: від побутових гумористичних мініатюр, що їх молоді кепкуни заносили до судово-адміністративних книг (канцелярист підкреслював пародійність цих текстів), до творів візіонерського жанру (класичним прикладом тут може бути віршована драма кінця XVII ст. «Розмова во кратці о душі грішної», де Страшний суд змальовується як засідання міського суду за участю апостолів-лавників, адвоката і та ін.) [4, с. 161–176].

Через недослідженість цього феномену важко сказати, наскільки корелювалася популярність згаданих правничих кліше з формами реальної правосвідомості, що мали б їм відповідати. Це, однак, не ставить під сумнів авторитет правничого тексту як певного абсолюту, зрівнюваного з сакральним.

Отже, звернемося до короткого опису основних правових документів того часу, які відображують інституційну правосвідомість у Великому князівстві Литовському. Наприклад, Литовський Статут в дещо осучасненому тлумаченні – це збірник кримінальних, цивільних, адміністративних, державних, процесуальних та інших норм публічного життя Великому князівства Литовського. Як відомо, вперше правовий синтез звичаєвого права з новими реаліями соціального побуту здійснили саме кодифікатори Першого Литовського Статуту 1529 р., а подальшого юридичного оформлення він набув у Другому Литовському Статуті 1566 р., котрий не тільки відбив накопичені за чверть століття соціальні зміни, а й засвідчив підвищення рівня кодифікаторської техніки. Згідно з привілеєм Люблінської унії 1569 р. Другий Литовський Статут зберігав силу чинного законодавства на від'єднаних від Великому князівства та інкорпорованих до Корони Польської українських землях, де з плином часу одержав напівофіційну назву Волинського Статуту (або «волинського права»). Однак усупереч сеймовим постановам 1647 і 1667 років, Волинський Статут жодного разу не був надрукований і поширювався лише в рукописних копіях.

Тим часом у Великому князівстві Литовському 1588 р. було ухвалено нову редакцію Статуту – так званий Третій Литовський Статут. Його дія формально не поширювалася на українську територію, але поступово Третьюму Статутові вдалося витіснити звідси Другий Литовський Статут завдяки неодноразовим публікаціям: 1588 р. старобілоруською мовою, тобто в оригіналі, і до середини XVII ст. чотири рази (1614, 1619, 1623, 1648 роки) – польською мовою.

Крім статутів, після Люблінської унії 1569 р. в Україні набули чинності коронні сеймові конституції, що поширювалися переважно у вигляді друкованих збірок сеймових ухвал за певні проміжки часу, як-от: 1550–1579 роки, 1550–1581 роки, 1550–1596 років та ін. (у практичному вжитку такі збірники називалися конституціями коронними). У процесі входження новоінкорпорованих українських земель в організм Корони Польської суди Києва, Луцька, Володимира, Кременця, Житомира, Вінниці, Брацлава стали стикатися з тими

чи іншими елементами коронного (польського) права. Це дало поштовх до поширення його коментованих видань, відомих в Україні за іменами упорядників: Статут Яна Гербурта, Статут Станіслава Сарніцького, Статут Яна Янушовського, Статут Теодора Завадського [5, с. 83–85].

Аналізуючи означену ситуацію, можна констатувати, що інституційна форма правосвідомості на теренах України розвивалася під впливом польсько-литовського права, яке поєднувало українську правову традицію з європейською. Разом з тим не всі правові акти, що ухвалювалися, відповідали інтересам українського народу і не були сприйняті його правосвідомістю як справедливі, оскільки вони утверджували домінування Корони Польської на українських землях.

Вочевидь, українці в цей період віддавали перевагу звичаєвому праву як такому, що відповідало реальним потребам населення, тобто більш розвинутою була саме неінституційна форма правосвідомості. Такий стан справ було зумовлено ще й тим, що правнича література, на думку Н. Яковенко, була доступна не всьому населенню. У середовищі, де фіксується обіг правничої літератури, можна умовно виділити три групи: 1) судді та члени суддівських колегій; 2) адвокати; 3) приватні особи [5, с. 86].

Отже, є достатньо підстав припустити, що чимало примірників правничої літератури могло зберігатись у бібліотеках осіб, які мали відношення до сфери судочинства і були недостатньо поширені серед пересічних громадян.

Уважаємо, можна констатувати, що правнича література та різноманітні юридичні процедури до певної міри утверджували обізнаність громадян з писаним правом і виховували серед населення повагу до закону в цілому, тобто формували суспільну правосвідомість. Проте дослідники цього періоду української історії фіксують обмеженість книжкової номенклатури та зводять її до декількох найбільш відомих праць, що задовольняли потреби як аматорів, так і професіоналів.

Виходячи з наведеного, Н. Яковенко сформулювала декілька проблемних питань, що безпосередньо стосуються генези правосвідомості українців: чому аж до середини XVIII ст. українське письменство не випродукувало жодної власної рефлексії щодо природи права, витоків законів тощо?; чи не свідчить це про механічне підкорення літері закону на тлі абсолютної байдужості до його духу?; чи це наслідок вторинності української інтелектуальної культури взагалі або підсвідома сепарація від тих верхів суспільства, де «пишуть закони»? [5, с. 105]. На наш погляд, у бездержавні часи існування України правосвідомість населення більшою мірою орієнтувалося на звичаєве право і намагалася по можливості абстрагуватися від офіційного права, не вступаючи з ним у жорстку опозицію. Така ситуація була пов'язана з тим, що позитивне право, як правило, мало не український характер і насаджувалось з боку держав-колонізаторів.

З іншого боку дивиться на цю проблему Т. Хинчевська-Геннель, яка, досліджуючи форми національної свідомості української шляхти і козацтва кінця

XVI–середини XVII століть, дійшла висновку про те, що цей історичний період слід тлумачити хіба символічно, оскільки в його межах «неможливо точно окреслити жодних культурних зсувів, перемін у ментальності та свідомості людей». Конкретним доказом існування цілком реальної прірви між творцями-інтелектуалами та очікуваними «споживачами» їхньої культурної продукції можуть бути, серед іншого, спостереження дослідників за україно-схемною сферою цього «споживання». Наприклад, результати аналізу маргіналій та фізичного стану книг Київського Пустино-Миколаївського монастиря свідчать про те, що упродовж двохсотлітнього існування його книгозбірні, яка у середині XVIII ст. налічувала 840 томів, нею користувалося всього близько 16 осіб; більшість цих книг, схоже, не дочекалися свого читача взагалі, – і то не тільки світські західно-європейські та польські видання (що можна було б пояснити специфікою читачього кола), а й православна патристика [6, с. 7–12].

Наступним критерієм, який характеризує розвиток як інституційної, так і неінституційної правосвідомості українців в різні історичні періоди, є ставлення до бездомних, що сприймалися як певна загроза усталеному соціально-правовому порядку. Як стверджує О. Гуревич, вороже ставлення до бездомних — це «нормальна» реакція середньовічного суспільства, орієнтованого на незмінний соціальний порядок. Там, де будь-яка мобільність підозріла, кожен мігрант є «чужим» уже тому, що він непричетний до звичного кола зв'язків у родині, корпорації, місці мешкання. Такі люди опиняються в становищі, за термінологією соціологів, «позакастовому», викликаючи підозру як парії, покидьки [7, с. 33]. Фактично людина без місця проживання, без соціального статусу не вписується в усталену композицію простору і часу конкретного соціального організму, тому суспільна свідомість (правосвідомість зокрема), яка є доволі консервативною, не сприймає таку особу в межах правового поля, відмовляє їй у наданні прав, у правовому захисті. Винятки становили паломники, старці, народні сказителі, до яких в Україні ставилися з особливою пошаною.

Як свідчать історичні джерела, комплекс ворожості до бездомних волоцюг притаманний і русько-литовському праву. Воно зобов'язувало міського жителя Великого князівства Литовського повідомляти владу про кожного прибульця, що зупинився у його домі, а «неоповіщеного» належало «поймавши, в пута железніе на две недели оковати и до работи приставити». Бездомних осіб, які «без служби живучи і ніякою роботою не бавяться», Статут рекомендує за третім нагадуванням «дубцями б'ючі, вон з мест и местечок виганяти». З численних судових заяв і матеріалів слідств можна переконатися у тому, що «люди похожалиє, люди волочачі, голтяі...» з погляду обивателя – це завжди потенційні крадії і правопорушники. З небезпекою опинитися за межею усталених соціальних зв'язків пов'язане одне з найсимволічніших покарань античності, середньовіччя і ранньомодерного часу – вигнання з землі, яке бере початок в архаїчній процедурі «позбавлення миру» (наприклад, такий ізгой-

злочинець, поставлений поза законом людей, у давньогерманському праві ототожнювався з вовком, що мало підкреслити загальну ворожість до нього). Вигнання з землі під назвою «поток» відоме «Руській Правді» як покарання за особливо тяжкі за тодішніми уявленнями злочини: умисне вбивство без сварки, крадіжка коня, підпалення двору [8, 9, 10, с. 153].

Як правило, означені фобії у правосвідомості пересічних громадян були пов'язані з реальною загрозою втратити життя або власність. Саме тому в подальших роздумах ми звернемося до різноманітних аспектів та виявів звичаєвого права у сфері майнових відносин як прикладу еволюції правосвідомості, перш за все на неінституційному рівні.

Вочевидь, одним з основних прав людини, що є основою її незалежного існування, виступає право на власність. Захист власності суб'єктом правосвідомості об'єктивно сприяє розвитку його правосвідомості. У цьому контексті С. Пахман, вивчаючи цивільно-правові відносини у Російській імперії, зазначає, що народна правова свідомість XIX ст. не розрізняла понять «власність – володіння – користування – розпорядження майном». Навіть в юридичній теорії та практиці XIX ст. не існувало чіткості в розрізненні цих понять: у законодавчих та інших державних актах терміни «власність» і «володіння» вживаються здебільшого як синоніми, а сама власність майже до кінця XVIII ст. не була визнана в принципі як право [11].

У той же час аналіз різноманітних джерел дозволяє стверджувати, що у правовій свідомості селян Російської імперії (українців зокрема) у XVIII–XIX століттях існували певні уявлення про власність: вони чітко усвідомлювали відмінність між «моїм» і «чужим». Недаремно в слов'янських мовах є спеціальний займенник, що позначає власницьку належність, – «свій». Селянська логіка до геніальності проста й лаконічна. Усе в світі з погляду народної правосвідомості за належністю є: «своє», «чуже» та «спільне». Це три кити, на яких ґрунтується вся звичаєво-правова система уявлень про власність. І тут треба внести деякі пояснення. Чому ми не вживаємо займенник «моє»? Бо він означає індивідуальну власність, а в народному середовищі була провідною родинна власність [12, с. 47].

У народному юридичному термінологічному словничку XVII–XVIII століть є дієслово «своїти», що приблизно означає «заявляти про певну землю як свою, вважати певну землю своєю». Цей термін можна знайти в документах щодо територій, освоєних займанщиною. Родинне майно для селянина було саме «своїм» (у значенні родинної власності), а не «моїм» (тобто власністю домогосподаря) і не «нашим», бо «наше» може бути як родинне, так і громадське, це може бути спільна власність селян і пана тощо. Однак найчастіше спільність майна позначав прикметник «спільний» у різних його варіантах («сполний», «вольний», «общий» тощо). Розрізнялися «чуже» і «не-своє». «Не-своє» у розумінні селянина є дуже конкретним: воно може бути «синове», «доччине», «чуже» – це «сусідове», «панське», а також «невідомо чие».

За народною правосвідомістю земля була «своя», «чужа» та «спільна», незалежно від того, чи існувало право власності на неї, право володіння нею чи користування. Причому навіть казенні селяни вважали надільну землю «своєю». Те, що казенні селяни вважали землю, надану їм у наділ, спадковою («наследственной»), було для народної правосвідомості XIX ст. нормою. Як свідчить величезний фактичний матеріал судових справ, «своєю» могла вважатися та земля, яка формально не була власністю (наприклад, землеволодіння чиновників, казенних селян на старозаїмочних землях тощо). Доки не доходило до екстремальних ситуацій, селянина цікавив не формальний, а тільки фактичний стан справ: селянська правосвідомість була не «теоретичною», а «прикладною». У цьому виявлявся прецедентний характер звичаю. Наприклад, селянин містечка Трипілля Трипільської волості Київського повіту Іван Овчаренко писав у своїй скарзі про те, що «с давних времен» за його батьком, «бывшим казенным крестьянином» числилася 1 десятина садибної і 8 десятин польової, орної та сінокосної землі. Однак під час люстраційної перевірки в 1872 р. у нього відібрано частину землі і передано іншим людям, зокрема Тимофію Овчаренку, «который с предков не имел земли и никогда таковою не занимался». Позивач, пишучи, що за селянином «числилася» земля, водночас називає цю землю «наследственной». І такі «кописки» характерні для безлічі справ. Серед правників XIX ст. була поширеною така думка: коли застосувати найсправедливіший принцип приватної власності на землю, то доведеться визнати, що державні селяни переважно сиділи на власній землі [12, с. 48].

Для розуміння правосвідомості українського селянства цікавим є той факт, що після реформи 1861 р. старозаїмочники на загальній підставі мали здійснити викупні платежі за землі, якими вони користувалися, однак «за свої землі» вони навідріз відмовлялися платити. Саме в цей період починається процес активізації народної правосвідомості: осмислення своєї звичаєво-правової спадщини, пов'язаної з новими буржуазними реаліями та новою юридичною термінологією, зокрема з поняттям «приватна власність на землю».

Народна правосвідомість українських селян XIX ст. включала момент обов'язковості санкціонування державою їхніх споконвічних звичаїв. З римських часів існує право першої заїмки. Майже завжди воно передбачало тією чи іншою мірою санкцію держави. Не була винятком і українська правова традиція. Так, поселення козаків по Дніпру до порогів було санкціоноване королем Польщі Сигізмундом I, права, вольності і привілеї підтвердив козакам і Стефан Баторій. Оскільки право і державний контроль у давні часи ще не були настільки досконалими, щоб проконтролювати всі випадки заселення нічийних земель, то народна колонізація значною мірою проходила стихійно, лише час від часу посилаючись на загальні твердження влади чи абстрактний дозвіл можновладця. Так само й щодо інших «вольностей», зокрема позбавлення сплати податків від різного роду діяльності. Можна знайти аналогії і в

привілеях, що їх надавали польські правителі окремим містам чи містечкам за німецьким (магдебурзьким) правом.

За цими фактами можна простежити цікавий взаємозв'язок офіційного кодифікованого права і народної правосвідомості. На час заселення Слобожанщини Положення про займанщину (вільну заїмку), хоч і асоціювалося у народній правосвідомості з давнім звичаєм, однак водночас фігурувало в офіційному законодавстві. Незважаючи на те що в Литовському Статуті йдеться про шляхту, це стосується і козацького стану, оскільки Баторій урівняв його в правах з руським шляхетством. До речі, сприйняття положень Литовського Статуту (хоча він був створений за кращими європейськими зразками європейського права) як «своїх» давніх звичаїв — непоодинокий випадок в історії української правової культури.

На думку фахівців, XIX ст. характеризується особливим поживаленням в юридичній сфері, активізацією кодифікаційної роботи, виробленням єдиної юридичної термінології. Цей процес супроводжувався широкими дискусіями як у наукових колах, так і в державних департаментах. Друга половина XIX ст. характеризується значним підвищенням правосвідомості у вищих колах тодішнього суспільства. Завдяки активізації діяльності адвокатури цей процес сколихнув і народну правосвідомість слобідських селян, ожививши в пам'яті події двохсотрічної давності, коли їхні предки освоювали землі дикого поля на правах першої заїмки. Вивчивши матеріали, пов'язані з судовими процесами за позовами сільських товариств Слобожанщини, можна переконатися в консервативності народної правової свідомості. Доки не існувало загрози порушенню звичаю, «старозаїмочників» цілком влаштовувало жити в ситуації двоправ'я: де-юре вони хазяйнували на казенній землі, а де-факто — на своїй власній. Але в ситуації екстремальній — коли їх стали змушувати викуповувати власну землю, — активізуються історична пам'ять та правова свідомість. Народні юридичні уявлення чітко зафіксували поняття правонаступництва: землі, набуті правом першої заїмки військовими поселенцями у XVII–XVIII століттях, чітко усвідомлювалися їхніми нащадками у XIX ст. як власні [12; 5; 4; 3].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що звичаєво-правова ситуація в Україні є географічно і хронологічно неоднорідною. Однак при всій відмінності історичного розвитку Волині, Полісся, Поділля, Подніпров'я, Слобожанщини, Півдня України звичаєво-правові майнові відносини є за основними показниками ідентичними. Відмінності в ухваленні рішень не мають регіональної специфіки. Що стосується Галичини, то хоча відмінність джерел (польська мова, посилання на польську та австрійську правову дійсність тощо) і створює враження інакшості, насправді ж загальні риси звичаєво-правового інституту власності є стабільними: подвірна форма землеволодіння, відсутність (за винятком окремих форм) общинного землеволодіння, подільність родин, подібність земельних наділів, загальні риси спільної родинної власності,

переважання звичаїв виділів над спадковими звичаями, важлива роль жінки як правонаступниці свого чоловіка, стабільні народно-правові уявлення про спільність угідь, практика договірно-зобов'язальних відносин, подібність звичаїв взаємодопомоги за принципом обміну, синкретичність народної правосвідомості, активні процеси правотворчості у пореформений період тощо.

Такі явища, а точніше, їх комплекс, можна вважати етнічною звичаєво-правовою специфікою українського села XIX ст. Це не виключає регіональної та локальної специфіки їх реалізації. Наприклад, закономірністю історії земельних відносин було таке: чим менше часу минуло від колонізації нових земель, тим неусталеніші в законодавчому плані ці відносини і, отже, тим більше можливостей для виявлення і запровадження звичаю. Це стосується Слобідської України, де навіть у пореформений період був наявний певний хаос у земельних відносинах, які ще не вилилися в остаточно закінчену форму і значною мірою регулювалися звичаєм. На Півдні України до реформи існували і подвірне володіння, і общинне; земля розподілялася за кількістю душ, кількістю робітників та кількістю худоби; нерідко існували комбіновані варіанти. Оскільки землі було вдосталь, то поміщики не наглядали за її розподілом, селяни користувалися землею необмежено.

Незважаючи на те що більшість території України у XIX ст. перебувала у складі Російської імперії, тут практикувався відмінний від решти території Росії поділ селян на основні групи за майновим станом і відповідно за сплатою або відробітком повинностей: тяглі, піші, городники, халупники. Ця традиція пов'язує українську систему земельних відносин та селянської організації з європейською. Не можна назвати цю рису української селянської культури суто звичаєвою, проте вона є базовою для неї.

Разом з тим специфікою Карпатського і Прикарпатського регіонів є особлива варіабельність і розвиненість скотарських економічних та соціальних звичаїв. Західна Україна взагалі демонструє вищий рівень правового регулювання питань, пов'язаних з селянством, та особливу розвиненість інституту громадського землеволодіння і самоуправління. На Півдні України в означений період ширше застосовуються прогресивніші методи господарювання і активізуються товарно-грошові відносини в селянському побуті, в той час як «старі» українські регіони тяжіли до консерватизму та архаїчних звичаїв. Лівобережна Україна і Слобожанщина демонструють особливу живучість звичаєво-правових явищ щодо власності на землю, за якими ділянка, набута за правом першої заїмки або розчищена від лісу («ляди», «розтребі»), є незаперечною власністю селянина. Він мав право розпоряджатися нею на власний розсуд, що суперечило офіційному статусу цих земель як «казенних». Полісся і «озерна» Волинь виявляють неординарні звичаї користування лісовими та водоймищними угіддями. Вочевидь, що особливості розвитку правовідносин у різних українських землях є підтвердженням тези про неоднорідність правосвідомості українців, обумовлену соціально-економічними, політичними та культурно-історичними причинами.

Висновки. Проаналізований доробок науковців щодо історичних особливостей та звичаєво-правової культури українців свідчить про симбіоз звичаю і права, що було виявом народної правотворчості та правосвідомості. Саме звичай став для українського села, та й узагалі для всієї етнічної культури українців, ефективною формою самовиживання у складних політичних та соціально-економічних умовах в межах іноетнічних держав. На сьогодні багатство і самодостатність української звичаєво-правової культури становлять важливий розділ духовної спадщини українців, що дає змогу відтворити константи правосвідомості тодішнього українського суспільства і зрозуміти особливості правосвідомості сучасних українців: недовіру до офіційного права та превалювання звичаїв і традицій, прагнення індивідуальної свободи та справедливості, визнання права власності як основи індивідуального буття та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Потульницький, В. А. Теорія української політології [Текст] / В. А. Потульницький. — К. : Либідь, 1993 — 206 с.
2. Старченко, Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) [Текст] / Н. Старченко // *Месіаеуаіа Осаіпіса : ментальність та історія ідей.* — К., 1998.— Т. 5.— С. 68—81.
3. Яковенко, Н. М. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI — першої половини XVII ст. : передмова [Текст] / Н. М. Яковенко // *Книга Київського підкоморського суду (1564—1644)* / підгот. Боряк Г. В., Гирич Т. Ю. та ін. — К., 1991.— С. 6—10.
4. Яковенко, Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. [Текст] / Н. М. Яковенко // *Укр. археогр. щорічник.* — 1993. — Вип. 2. — С. 161—176.
5. Яковенко, Н. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. [Текст] / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2002. — 416 с.
6. Хинчевська-Геннель, Т. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору [Текст] / Т. Хинчевська-Геннель // *Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті : матер. Других «Берестейських читань»*, Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1—6 лют. 1995 р. — Львів, 1996. — С. 87—130.
7. Гуревич, А. Я. Проблемы средневековой народной культуры [Текст] / А. Я. Гуревич. — М. : Искусство, 1981.— 359 с.
8. Бобровский, О. В. Досудебный процесс по «Русской Правде» [Текст] / О. В. Бобровский // *Право и политика.* — 2007. — № 9. — С. 105—109.
9. Бобровский, О. В. Уголовный и гражданский процесс по «Русской Правде» [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Бобровский. — Тольятти, 2007. — 161 с.
10. Свердлов, М. Б. От «Закона Русского» к «Русской Правде» [Текст] / М. Б. Свердлов. — М. : Юрид. лит., 1988. — 174 с.
11. Пахман, С. В. История кодификации гражданского права [Текст] / С. В. Пахман ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2004. — 872 с. — (Сер.: Русское юридическое наследие).
12. Гримич, М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX — початку XX століття [Текст] / М. В. Гримич. — К. : Арістей, 2006. — 560 с.

ПРАВОСОЗНАНИЕ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА: КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Калиновский Ю. Ю.

Проанализированы исторические и культурно-правовые особенности становления и развития правосознания украинского общества. Доказано, что важную роль в этом процессе играло право обычаев украинцев. Исследовано влияние правовой литературы и правовых документов различных эпох на генезис правосознания украинского народа.

Ключевые слова: правосознание, право обычаев, повседневное правосознание, культурно-исторические основы.

FEELING FOR LAW OF UKRAINIAN SOCIETY . CULTURAL AND HISTORICAL BASISES

Kalinovski J. J.

In the article are analysed historical and legal culture particularities of basis and development in feeling for law of Ukrainian society. Emphasized, that law of ukrainian customs is necessary to create this process . We also analysed the influence of law literature and law documents from different epochs into the genesis of feeling of law of Ukrainian society.

Key words: feeling for law, law of customs, everyday law, cultural and historical basises.



УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

ТРАДИЦІЇ ЯК БАЗИС ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРИНЦИПІВ (НА ПРИКЛАДІ КИТАЮ)

Присвячено розгляду найбільш традиційного суспільства — китайського, і того, як воно намагається провести правові реформи. Прагнення держави вдосконалити правову систему зі збереженням існуючих культурних, зокрема правових, традицій допомагає віднайти нові шляхи взаємодії держави і суспільства. У свою чергу це призводить до фактично безболісного реагування на реформи, що проводяться.

Ключові слова: традиції, традиційне суспільство, правова реформа, правова система, морально-правова філософія.

Актуальність проблеми. Історія людства — процес накопичення цінностей духовної і матеріальної культури, їхнього дбайливого передання від покоління до покоління. Збереженню і збільшенню цих цінностей слугують